

**РЕЗУЛЬТАТИ РЕІНТРОДУКЦІЇ СТЕПОВОГО БАБАКА
(*MARMOTA BOBAK* MULL. 1776 (RODENTIA, SCIURIDAE))
У ПІВДЕННИХ РАЙОНАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

В. Токарський, В. Грубник, А. Атемасов

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків 61077, Україна
e-mail: grubnik@karazin.ua*

Наведено аналіз польових досліджень із реінтродукції бабака (*Marmota bobak* Mull.) в українському степу, де цей вид у минулому жив у дикому стані. У більшості випадків відмічено невдалі спроби реінтродукції бабаків у різних регіонах України, в тому числі у південних областях на правому березі р. Дніпро.

Наведено матеріал щодо реінтродукції бабака в Одеській, Миколаївській і Вінницькій областях України. Проаналізовано роботи стосовно переселення бабака. Сімейні ділянки степового бабака в колоніях позначено на картах за допомогою GPS-навігатора. Включено також перегляд публікацій за даною тематикою.

У період з 1986 по 2005 р. в Одеську область завезено 303 особини, які були випущені в 6 районах. На момент проведення досліджень бабаки збереглися тільки в Любашівському районі на трьох ділянках степу. Поселення степового бабака відмічено південніше с. Іванівка (9 родин). Інша колонія утворилася на крутих схилах навпроти с. Янішевка (10 родин). Також ці тварини трапляються уздовж яружно-балкової системи р. Кодима між селами Степанівка й Антонівка (більш ніж 20 родин).

На території Миколаївської області упродовж 24 років (з 1978 по 2002) було розселено 376 особин трьома хвилями. Під час досліджень виявлено лише одну колонію бабака. Сімейні ділянки розташовані також на правому березі р. Кодими, в 10 км від Одеської області, на схилі шириною 100 м між селами Криве озеро і Сирове. Бабаки заселили практично всі придатні місця і поселяються на господарських городах. Колонія налічує 15 сімейних ділянок.

Неодноразові випуски бабака у Вінницькій області також не дали позитивного результату. На даний час збереглися кілька сімей біля яружно-балкової системи на північ від с. Муровані Курилівці.

Розглянуто окремі причини невдач під час розселення бабаків. Запропоновано заходи з охорони та раціонального використання популяції бабака в Україні.

Ключові слова: бабак, реінтродукція, сімейні ділянки, міграції, колонія, Україна

Проблема збереження степового бабака для фауни України на початку XXI ст. дуже гостра і заслуговує на особливу увагу. Можливості його природного розселення вкрай обмежені.

Інтенсивні роботи з реінтродукції бабака проводилися в Україні, Казахстані та в Росії наприкінці XX ст. Результати цих робіт висвітлювались у низці публікацій. У Росії було випущено 42 000 тварин у 375 пунктах на території 21 області [5, 13]. Аналіз результатів документованих випусків показав, що у 26 % випадків створено життєздатні поселення [4]. В Україні питання про реінтродукцію цього гризуна і про розширення території поселень у межах колишнього ареалу підіймалося ще в 30-ті рр. минулого століття. Уперше бабаків випускав у Асканії-Нова на початку XX ст. її власник Фальц-Фейн, але вони не збереглися

там [1]. Історія неодноразових спроб розселення бабака в Асканії-Нова відображена в роботі В.А. Токарського [17].

Починаючи з 1960 р. розселенням степового бабака в Україні займається Українське товариство мисливців і рибалок. До 1987 р. переселення бабаків з метою реінтродукції мають спонтанний характер і проводяться без належної уваги. Дані про випуски в цей період найчастіше суперечливі. Починаючи з 1988 р. заходи з реінтродукції стають регулярними. Як джерело для переселення степового бабака використовують материнські популяції в Харківській і Луганській обл.

Метою нашої роботи є аналіз результатів випуску виду в південних районах правобережної України та характеристика стану колоній, які відомі на сьогодні.

Методика

Дослідження проводили в Одеській, Миколаївській і Вінницькій обл. упродовж 2017–2018 р. Підготовчий етап роботи полягав в уточненні кількості випущених тварин у адміністративних районах, з'ясуванні місць і кількості випущених тварин.

Облік чисельності й розміщення бабаків на місцях випуску проводили в три етапи:

Перший етап. Пішки або проїжджаючи на автомобілі визначали площу і дислокацію місць проживання бабаків у адміністративному районі, де проводилася реінтродукція. На карту землекористування наносили всі поселення бабаків.

Другий етап. Сімейні ділянки степового бабака наносили на карту з урахуванням координат, отриманих за допомогою GPS-навігатора. Ділянкам присвоювали індивідуальні окремі номери.

Третій етап. Проводили візуальний підрахунок з укриття за допомогою бінокля кількості особин у сім'ї. Спостереження вели в період максимальної активності бабаків від сходу сонця до 10:00 і з 16:00 до заходу сонця. У низці випадків кількість тварин обліковували на маршрутах, які пролягали по яружно-балкових системах. Проходячи пішки або проїжджаючи на автомобілі протилежним схилом балки, відзначали число особин на кожній сімейній ділянці.

Для аналізу розподілу поселень бабаків на місцевості було використано електронне зображення, складене на основі топографічних карт. На дану основу були спроектовані кордони місцевої популяції.

Результати і їхнє обговорення

В Україні питання реінтродукції степового бабака і розширення території поселень у межах колишнього ареалу обговорювали ще у 30-ті рр. минулого століття. Однак до 80-х років ХХ ст. зафіксовано лише окремі випадки переселення цього гризуна. Реінтродукція бабака, розпочата в 1934 р. [10–12], відновилася після закінчення Другої світової війни. Для цього відловлювали бабаків у «Стрільцівському степу» (248 особин). У результаті вдалим виявився лише випуск у 1936 р. (50 самок і 50 самців) в Деркульському степу. Дані про розселення бабаків в Україні у період з 1934 по 1957 рр. наводить В.І. Абеленцев зі співавторами [1].

Цілком імовірно, що в Україні, крім документованих і описаних випусків бабака з метою переселення, мали місце і не задокументовані випадки як реінтродукції, так і інтродукції. Під час детального зіставлення даних, зібраних у процесі польових досліджень, стає очевидною розбіжність кількості фактично переселених тварин із задокументовано переселеними. Це притаманно, насамперед, переселенню бабаків до 1988 р., коли цими заходами почало опікуватися Українське товариство мисливців і рибалок,

У табл. 1 ми об'єднуємо дані про випуск бабаків в Україні з 1986 по 2004 рр. [16].

Таблиця 1

Випуск бабаків в Україні з 1986 по 2004 рр. (Токарський та ін., 2006)

Область	1986–1990	1991–1995	1996–2000	2001–2004	Усього
1. Вінницька	0	0	170	0	170
2. Донецька	0	672	150	40	862
3. Житомирська	30	0	0	0	30
4. Запорізька	0	210	258	0	468
5. Київська	213	0	150	0	363
6. Кіровоградська	0	0	90	0	90
7. Миколаївська	81	145	0	0	226
8. Одеська	180	103	20	0	303
9. Полтавська	53	497	640	65	1255
10. Сумська	100	200	153	47	500
11. Харківська	166	1541	2520	2017	6244
12. Хмельницька	65	0	0	0	65
13. Черкаська	43	0	50	0	93
14. Луганська	17	0	0	0	17
15. Дніпропетровська	0	60	0	150	210
16. АР Крим	70	0	0	0	70
Всього	1018	3428	4201	2319	10966

Аналіз робіт із реакліматизації цього виду ссавців у згаданий період, проведений В.А. Токарським зі співавторами в 2006 р., показав, що якість переселення значної кількості (близько 11 тис.) особин залишає бажати кращого. Практично не враховувалося те, що бабак давно вибув зі складу екосистеми. Тобто його реінтродукція – це не тільки фактичне повернення в межі колишнього ареалу. Фактично це впровадження нового виду в діючу екосистему, що потребує цілої низки підготовчих дій, пов'язаних з особливостями екології степового бабака. Тому в більшості областей, де проводили випуск бабаків, відзначено дуже низьку приживлюваність, а в деяких районах – повну її відсутність.

У минулому в степу південних районів правобережної України бабак існував у дикому стані [6–9]. Сподівання щодо відновлення популяції степового бабака в межах колишнього ареалу ми вважаємо досить реалістичними за умови постійного контролю всіх етапів реінтродукції з боку науковців. Таким чином, знову виникає питання про необхідність створення спеціалізованого науково-виробничого підприємства, яке могло би взяти на себе не тільки контроль за проведенням таких масштабних заходів, а й навіть їхню організацію.

Брак будь-якого контролю над виконавцями під час проведення заходів із реінтродукції призводить до того, що в деяких випадках неможливо встановити не лише кількість фактично переселених тварин, але й навіть місця випуску в межах адміністративної одиниці. Це пов'язано з ротацією відповідальних осіб, втратою архівних документів, банальною безвідповідальністю колишніх виконавців та ін.

У жовтні 2017 р. нами, за сприяння користувачів мисливських угідь, було проведено картування фактичних поселень степового бабака в Одеській і Миколаївській обл., проаналізовано випуски у Вінницькій обл. (рис. 1).

Одеська обл.

За даними В.А. Токарського [15, 16], в період з 1986 по 2004 р. в Одеську обл. завезено для реінтродукції 303 особини степового бабака (табл. 1), але за інформацією, наведеною у 2014 р. А.М. Волохом, було переселено лише 210 особин (табл. 2).

Під час проведення польових досліджень у Любашівському р-ні Одеської обл. було виявлено два поселення степового бабака. У першому поселенні, розташованому південніше с. Іванівка, було нанесено на мапу 9 сімейних ділянок (рис. 2). До 2016 р. в цій яружно-балковій системі проводили випас великої рогатої худоби, але через скорочення чисельнос-

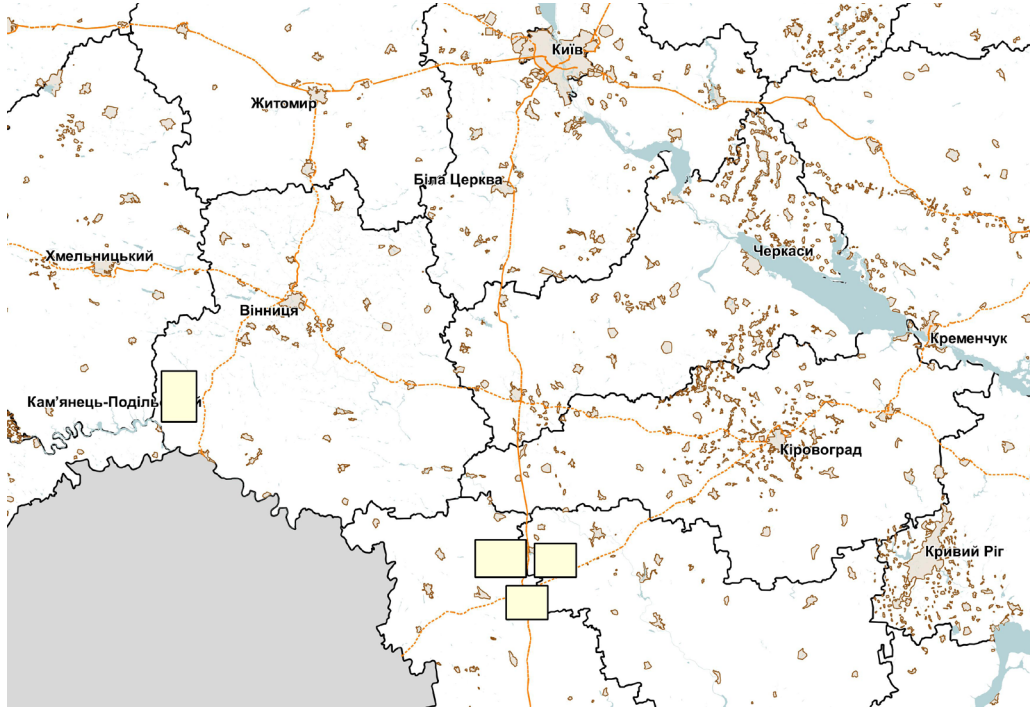

Рис. 1. Сучасні колонії бабака в південних областях правобережної України (позначено контрастними прямокутниками)

Таблиця 2

Реінтродукція бабака в Одеській обл. (за А.М. Волохом, 2014)

Рік випуску	Район випуску	Число особин	Походження (місце відлову)
1980, 1990	Арцизький	40	Харківська область
1988, 1990	Красноокнянський	50	Харківська область
1988, 1989	Любашівський	60	Харківська область
1990	Болградський	20	Харківська область
1990	Ширяївський	20	Харківська область
2000	Арцизький	20	Харківська область

ті поголів'я корів у віддалених ділянках балки випас припинили. Балка заросла, а в норах бабака оселився борсук.

Друга колонія утворилася на крутих схилах річки навпроти с. Янішевка. На цій ділянці степу нами відмічено 10 родин, але бабаки також трапляються вздовж усієї яружно-балкової системи р. Кодими між селами Степанівка й Антонівка (близько 20 родин) (рис. 3). На час проведення обліку на цій території проживало не більш ніж 300 особин степового бабака, але у 2018 р. в цьому районі, з дозволу Міністерства екології та природних ресурсів і згідно з наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України N 232 від 14 травня 2018 р. «Про затвердження Лімітів використання мисливських тварин державного мисливського фонду у сезон полювання», було відстріляно 100 особин бабака. Перспектива подальшого існування цього поселення після полювання малоімовірна.

Миколаївська обл.

Станом на 2018 р. на території області випущено 376 особин. Умовно можна виділити три хвилі переселення степового бабака в межах цієї адміністративної одиниці:

Рис. 2. Сімейні ділянки степового бабака, розташовані південніше с. Іванівка (нанесено світлими позначками)

Рис. 3. Сімейні ділянки степового бабака, розташовані уздовж яружно-балкової системи р. Кодими між селами Степанівка й Антонівка (світлі позначки)

перша – з 1978 по 1982 рр., друга – з 1990 по 1992 рр., коли були здійснені наймасовіші випуски, і третя, що відбулася через десятиліття, саме тоді у 2001–2002 рр. було випущено 30 особин на території національного природного парку «Бузький Гард» [2, 16].

Таблиця 3

Реінтродукція степового бабака в Миколаївській обл.

Рік випуску	Район випуску	Число особин	Походження (місце відлову)
1978	Вознесенський	50	КазРСР, Карагандинська область
1982	Сланецький	70	Заповідник “Стрільцівський степ”
1990	Вознесенський	81	Харківська область
1991	Веселинівський	40	Харківська область
1992	Миколаївський	105	Харківська область
2001, 2002	НПП “Бузький Гард”	30	Харківська область

На особливу увагу заслуговує штучне розселення двох підвидів бабака наприкінці 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. в Миколаївській обл. [3]. Уперше 50 особин (25 самок і 25 самців) завезли в 1978 р. з Карагандинської обл. Казахської РСР. Випуск тварин здійснили в районі руїн с. Дружелюбівка, в 5 км від центральної садиби Вознесенського лісгоспу. Восени 1982 р. зафіксовано 19 зайнятих бабаками нір. У виводку налічували по 4–5 малюків. У 1982 р. завезено другу партію бабаків зі Стрільцівського степу в кількості 70 особин (37 самок, 28 самців і 5 ювенільних). Випуск провели на схилах Безіменного струмка, що впадає в р. Громоклея на землях колишнього колгоспу «Правда» Сланецького р-ну Миколаївської обл. У 1986 р. було виявлено 260 [14], 1993 р. – 115, а в 2000 р. – 144 особини [2]. Пізніше бабак на цій території зник.

Неодноразові спроби реінтродукції вважаються неуспішними, але в 2013 р. виявлено досить численну колонію у Врадіївському р-ні Миколаївської обл. [18]. Під час обстеження угідь Кривоозерського мисливства виявлено досить значну колонію цього виду на межі Врадіївського та Кривоозерського р-нів Миколаївської обл. На схилі долини площею близько 5 га нараховано 240 жилих нір усіх типів. Біля деяких нір спостерігали бабаків, часто з малюками [18].

А.М. Волох повідомляє: «По устним сведениям охотоведа Г.А. Бойко, примерно в 2004–2006 гг. из Любашовского района Одесской обл. у с. Степановка байбаки проникли в соседнюю Николаевскую область, где в 2013 г. на территории Врадиевского района обитало около 70, а на территории Кривоозёрского – около 150 особей» [2]. На думку Г. Рашевської, бабаків тут випускали: «За даними робітників місцевого мисливського господарства, бабаків випустили безпосередньо в цьому місці в 1988 р.» [18].

Результати наших досліджень, проведених у 2017 р., показали, що колонія перебуває в задовільному стані. Колонія розташована на правому березі р. Кодими в 10 км від поселень між селами Степанівка й Антонівка в Одеській обл. на схилі шириною 100 м між селами Криве озеро та Сирове.

Бабакі заселили практично всі придатні місця і навіть поселяються на людських городах. Поселення налічує 15 сімейних ділянок. Сімейні ділянки степового бабака нанесено на мапу з урахуванням координат, отриманих за допомогою GPS-навігатора (рис. 5). Зі слів егерів можна зробити висновок, що це поселення стабільне протягом останніх 15 років. Тепер достеменно неможливо встановити місце походження звірів, що мешкають на даному поселенні.

Вінницька обл. У період з 1996 по 2000 рр. на територію області для реінтродукції завезено 170 особин степового бабака. У місцях випуску тварини протрималися до 2007 р. За результатами обліку простежується значне зниження чисельності.

Рис. 5. Сімейні ділянки степового бабака на правому березі р. Кодима на схилі між селами Криве озеро та Сирове (світлі позначки)

Рис. 5. У 2012 р. в яружно-балковій системі на північ від с. Муровані Курилівці було випущено 20 особин. На даний час відмічається лише 3 родини (світлі позначки)

У 2012 р. бабаки знову були завезені з Диканського мисливського господарства Полтавської обл. У яружно-балкову систему на північ від с. Муровані Курилівці було випущено 20 особин. Наразі неможливо встановити факт формування стійкої життєздатної колонії (рис. 5).

1. У період з 1986 по 2005 рр. в Одеську обл. завезено 303 особини, які були випущені в 6 районах. Бабаки збереглися тільки в Любашівському р-ні. У 2018 р. поселення степового бабака відмічено південніше с. Іванівка (9 родин). Друга колонія утворилася на крутих схилах річки навпроти с. Янішевка. Нами закартовано 10 родин. Бабаки також трапляються уздовж яружно-балкової системи р. Кодими між селами Степанівка й Антонівка (близько 20 родин). Перспектива подальшого існування цього поселення після полювання у 2018 р. (100 особин) малоймовірна.
2. У Миколаївській обл. всього було випущено 376 особин. Неодноразові спроби реінтродукції вважаються неуспішними. На 2018 р. існує єдина колонія бабака, розташована на правому березі р. Кодима, в 10 км від поселень між селами Степанівка й Антонівка в Одеській обл., на схилі шириною 100 м між селами Криве Озеро та Сирове. Бабаки заселили практично всі придатні місця і поселяються на городах. Популяція налічує 15 сімейних ділянок.
3. Неодноразові випуски бабака у Вінницькій обл. також не дали позитивного результату. На даний час збереглися кілька сімей в яружно-балковій системі на північ від с. Муровані Курилівці.
4. Відновлення популяції степового бабака в межах колишнього ареалу вважаємо цілком імовірним за умови постійного контролю всіх етапів реінтродукції з боку науковців. Таким чином, знову виникає питання про необхідність створення спеціалізованого науково-виробничого підприємства, яке могло би взяти на себе не тільки контроль за проведенням таких масштабних заходів, а й навіть їхню організацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абеленцев В. И., Самош В. М., Модин Г. В.* Современное состояние поселений байбака и опыт его реакклиматизации на Украине // Труды Среднеазиатск. н.-и. противочумн. ин-та. Алма-Ата, 1961. Вып. 7. С. 309–320.
2. *Волох А. М.* Охотничьи звери Степной Украины: монография. Херсон: ФЛП Гринь Д.С., 2014. 412 с.
3. *Дворников М. В.* Первые итоги расселения байбака в Николаевской области // Охрана, рациональное использование и экология сурков: Всесоюзн. совещ., 3–5 февр. 1983 г. М., 1983. С. 35–37.
4. *Дежкин А. В.* Результаты искусственного расселения степного сурка в России / А.В. Дежкин // V Междунар. совещ. по суркам стран СНГ, 21–23 сент. 1993 г., с. Гайдары, Украина: тезисы докл. М., 1994. С. 8–9.
5. *Дежкин А. В., Тихонов А. А., Бибииков Д. И.* Итоги и перспективы расселения байбака в Европейской части СССР // Охрана, рациональное использование и экология сурков: Всесоюзн. совещ., 3–5 февр. 1983: тезисы докл. М., 1983. С. 37–42.
6. *Динесман Л. Г.* Поселения степного сурка на Русской равнине // Бюлл. МОИП, отд. биол. 1971. Т. 76. Вып. 6. С. 59–73.
7. *Динесман Л. Г.* Биогеоценозы степей в голоцене. М.: Наука, 1977. 159 с.

8. *Иваненко И. Д.* О байбаке в Причерноморской степи Украины // *Природа*. 1948. № 11. С. 63–64.
9. *Кириков С. В.* Изменение животного мира в природных зонах СССР. Степная зона и лесостепь. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 174 с.
10. *Колосов А. М., Лавров Н. П.* Обогащение промысловой фауны СССР. М.: Лесная промышленность, 1968. 265 с.
11. *Колосов А. М., Лавров Н. П., Наумов С. П.* Биология промысловых зверей СССР. М.: Высшая школа, 1961. 360 с.
12. *Лавров Н. П.* Акклиматизация и реакклиматизация пушных зверей в СССР. М.: Заготиздат. Тип. им. Мяги в Куйбышеве. 1946. 220 с.
13. *Румянцев В. Ю.* Реакклиматизация байбака: итоги и проблемы Сообщение 1 – Некоторые методические вопросы. Сообщение 2 – Некоторые теоретические вопросы // Тез. докл. Междунар. семинара по суркам стран СНГ. М.: Изд-во АБФ, 1997. С. 30–35.
14. *Сокур И. Т., Дворников М. В., Лобков В. А.* и др. Наземные беличьи Украины: современное состояние, особенности экологии, рациональное использование и охрана // Изучение териофауны Украины, её рац. использ. и охрана. К., 1988. С. 51–63.
15. *Токарский В. А.* Байбак и другие виды рода Сурки. Харьков: Изд-во Харьковского териол. об-ва, 1997. 304 с.
16. *Токарский В. А., Грубник В. В., Авдеев А. С.* Реакклиматизация степного сурка (*Marmota bobak* Mull., 1776) в Украине (Харьковская, Полтавская, Сумская, Запорожская и Днепропетровская области) // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. біол. 2006. Вип. 4. № 748. С. 100–109.
17. *Токарский В. А.* Влияние выпаса как зоогеографического фактора на популяцию степного сурка (*Marmota bobak* Mull. 1776) на заповедных территориях // Заповідна справа в Україні. 2007. Т. 13. Вип. 1–2. С. 61–65.
18. *Rashevskaya H. V., Semeniuk S. K.* A unique colony of the bobak marmot, *Marmota bobak* (Rodentia, Sciuridae), in steppes of the right-bank Ukraine // *Vestnik zoologii*. 2015. 49 (4). P. 377–378.

Стаття: надійшла до редакції 07.02.19

доопрацьована 13.03.19

прийнята до друку 04.04.19

RESULTS OF THE REINTRODUCTION OF STEPPE MARMOT (*MARMOTA BOBAK* MULL. 1776 (RODENTIA, SCIURIDAE)) IN THE SOUTHERN REGIONS OF RIGHT-BANK UKRAINE

V. Tokarsky, V. Grubnyk, A. Atemasov

*V.N. Karazin National University of Kharkiv
4, Svobody Sq., Kharkiv 61077, Ukraine
e-mail: grubnik@karazin.ua*

This paper analyses marmot (*Marmota bobak* Mull.) reintroduction field study, taking place in the Ukrainian steppe, where this species lived in a wild in the past. In most cases, the attempts to reintroduce marmots were unsuccessful in different regions of Ukraine, including Odessa, Mykolayiv, and Vinnytsia regions.

Here we present the data regarding the marmot introduction in Odessa, Mykolayiv, and Vinnytsia regions of Ukraine. The works on the migration of a marmot were analyzed.

Family areas of the steppe marmot were marked on the maps using the GPS navigator. Also, publications on this topic were analyzed and included in this paper.

In the period from 1986 to 2005 303 individuals were brought to the Odessa region, which were released in 6 districts. At the time of the researching marmots were preserved only in the Lyubashevsky district in three parts of the steppe. Settlement of steppe marmot marked south of s.Ivanovka (9 families). Another colony formed on the steep slopes opposite the village. Yanishevka (10 families). Also, animals are found along the ravine-beam system of the town of Kodyma between the villages of Stepanovka and Antonovka (more than 20 families).

Within 24 years from 1978 to 2002, 376 individuals were resettled in three waves in the territory of the Nikolaev region. During researching only one marmot colony was found. Family plots are also located on the right bank of the r. Kodyma, 10 km from the Odessa region, on a slope 100 m wide between the villages of Krivoe Ozero and Syrovo. Marmot settled almost all suitable places and settled on economic gardens. The colony has 15 family sites.

Repeated releases of marmots in the Vinnitsa region also did not give a positive result. At the present time there are several families in the gully system north of the village Murovani kurylivtsy.

We consider the individual causes of failures in the settlement of marmots. The proposed measures for the protection and rational use of the marmot population in Ukraine.

Keywords: marmot, reintroduction, family territories, migration, colony, Ukraine